

ERDÉLY, MOLDVA ÉS HAVASALFÖLD VISZONYRENDSZERÉNEK PUBLIKÁLT FORRÁSAI (1571–1621)

BALLA PÉTER

Dolgozatunk témájának egy, a magyarországi historiográfiában kevésbé vagy csak részben feldolgozott (leginkább török szempontból, turkológusok által) kora újkori témát választottunk, méghozzá Kelet-Közép-Európa diplomáciatörténetét, szűkebben értelmezve Erdély, Moldva és Havasalföld érintkezéseit, diplomáciai kapcsolatait egymással és a szomszédos hatalmakkal. Vizsgálódásainkat nem szűkíthettük le csak erre a három országra, mert ha valami történt Gyulafehérváron, arra reagáltak Iaşiban, Târgovişteben/Bukarestben, de reflektáltak arra a korabeli nagyhatalmak, a Habsburg Monarchia és az Oszmán Birodalom is, illetve a regionális hatalmak, úgymint a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság (Rzeczpospolita), Svédország és a Moszkvai Cárság is, amely lokális középhatalmi státuszából a 17. század végére nagyhatalommá lépett elő.

A nagyhatalmak bekapcsolódása további államok csatlakozását indukálta, hiszen élénken foglalkoztatta a térség politikai helyzete az itáliaiakat, leginkább a velenceieket, de a Pápai Állam is élénken érdeklődött a fejedelemség és a vajdaságok helyzete iránt. A velencei érdeklődésre jó példa, hogy az itáliai városállamot a moldvai vajda igen gyakran informálta a lengyel belpolitikai helyzetről. A Habsburg Monarchia erőt megosztandó a franciák is megpróbálták befolyásukat növelni a térségben, ami nemcsak a lengyel korona megszerzésében nyilvánult meg (a Rzeczpospolita első uralkodója I. Henrik, a Valois-dinasztia leszármazottja volt), hanem az erdélyi fejedelmekkel történő politikai kapcsolatok kiépítésére és elmélyítésére tett erőfeszítésekben is világosan látszott, nem is beszélve arról, hogy Párizs kvázi szövetségese volt a fényes Portának. Arra is találunk példát, főleg a 15 éves háború előestéjén, hogy Anglia is megpróbálta a politikai tekintélyét latba vetni azért, hogy az Erdélyi Fejedelemség ne viseljen háborút a szultán ellenében.

Vizsgálódásunk során az 1571 és 1621 közötti félévszázados időszak történéseit vesszük górcső alá. Ennek az az oka, hogy 1566-ban egy szultáni döntés hozzájárult ahhoz, hogy az erdélyiek maguk válasszanak uralkodót országuk élére¹, és ennek első precedense 1571-re tehető, amikor az erdélyi rendek többsége Báthori

¹ Vajda, 1891. 15.

István mögött sorakozott fel. Emellett meg kell emlékezni a speyeri békeszerződésről, amely 1570-ben keletkezett, és 1571-ben a János Zsigmond (1541–1570) és I. Miksa (1564–1578) között létrejött egyezség értelmében érvényét kellett volna vesztenie, ezáltal Erdély egyesült volna Magyarországgal. Ugyanakkor a török jelenléte megakadályozta az egyesülést, és Báthori ugyan vajdaként, de egy különálló országrészként kormányozhatta Erdélyt. 1621 is egy fordulópont, de Moldva életében. Az 1621-ben megkötött chocimi békében a lengyel fél formálisan lemondott moldvai jogigényéről, így a vajdaság teljes egészében oszmán kézbe került, igaz, a lengyelek csak névleg hagytak fel moldvai terveikkel.

A téma feldolgozásának elengedhetetlen része, hogy feltárjuk azokat a szakma által ismert, illetve ismeretlen forrásokat, amelyek közelebb visznek minket a választott téma megismeréséhez. Jelen tanulmányban arra vállalkozunk, hogy áttekintő képet adjunk az eddig hasznosított forrásgyűjteményekről és egyéb forrásokról, nem zárva ki a lehetőségét, hogy a jövőben még nagyobb lehet azon anyagok száma, amelyet fellelünk.

A források csoportosítása

A források csoportosításánál az úgynevezett „német módszert” használjuk, amelynek a lényege: vannak úgynevezett primer források, amelyek a vizsgált időszakban íródtak, vagyis az akkor élt emberek írták. Szekunder forrásoknak azokat az írásos dokumentumokat nevezzük, amely ugyan az adott időszakról szól, de az író jóval később élt, így az információkat, amelyeket lejegyzett, csak másodkézből ismerte. Továbbá vannak olyan forrásgyűjtemények, amelyek tartalmaznak primer és szekunder forrásokat is, így ezeket a gyűjteményeket mindenképp érdemes külön kategóriaként kezelni.

Magyar szerzők által publikált források

Mivel egy-egy forrásgyűjtemény több olyan forrást is közöl, amely eltérő időszakból származik, valamint eltérő témájú, előfordul, hogy egy-egy kötetnek mindösszesen egy forrását használjuk majd fel a doktori értekezés megírásához. Először a legfontosabb forrásgyűjteményekkel kezdjük a felsorolást, kronológiai sorrendben.

Mikó Imre (1805–1876) az erdélyi reformellenzék tagjaként az 1848–49-es forradalom és szabadságharc eseményeiben is kivette a részét, majd a bukás után az erdélyi közművelődés érdekében tett pozitív tevékenysége miatt *Egyed Ákos* „Erdély Széchenyijének” nevezte Mikót.² A politikus, tudományszervező és történész Mikó Imre mellett, hogy 1859-ben megalapította az Erdélyi Múzeum-Egyesületet, a tudományos életben is nevet szerzett magának. Szerkesztésében jelent

² Egyed, 2007.

meg az a minden Erdéllyel foglalkozó kutató számára közismert, négy kötetből álló forrásgyűjtemény³, amely először próbálta meg összegyűjteni a legfontosabb forrásokat a fejedelemség vonatkozásában. Az *Erdélyi Történelmi Adatok* négy kötetéből hármát fogunk felhasználni leginkább azon forrásokra koncentrálva, amelyek az erdélyi fejedelmek és a Porta kapcsolatára világítanak rá 1571 és 1621 között.

A millenniumi ünnepségek közeledtével egyre több történész tartotta feladatának, hogy kora újkori forrásokat publikáljanak. Ennek az elképzelésnek az úttörője az ismert történész, *Szilágyi Sándor (1827–1899)* volt, aki több forrásközlő tanulmányhoz is a nevét adta. *Szilágy Áronnal (1837–1922)* közösen adta közre a *Török-magyarkori állam-okmánytárat* több kötetben, amelynek az első kötete⁴ igen hasznos lesz a dolgozat elkészítése során. A forrásgyűjtemény több olyan levelet is tartalmaz, amelyet a törökök az erdélyi fejedelemnek írtak, és azokban előkerül a két vlah vajdaság ügye is. Egy másik monumentális munka, amely Szilágyi nevéhez kötődik, az erdélyi országgyűlések végzéseit és azok politikai hátterét taglalja. Az *Erdélyi Országgyűlési Emlékek (EOE)* korszakra vonatkozó kötetei⁵ elengedhetetlenek lesznek számunkra is. Nemcsak az erdélyi országgyűlések politikai csatározásai miatt lesz érdemes olvasni az idevonatkozó részeket, hanem azon források miatt is, amelyeket a kötetek tartalmaznak, és amelyeket már primer forrásként (kéziratos formában) nem lehet fellelni.

A dualizmus idején sorra születtek olyan közlemények különböző periodikákban, amelyek – bevezetés nélkül – csak forrásközlést tartalmaznak. *Szádeczky Lajos (1859–1935)*, az erdélyi történetkutatás egyik ismert alakja a Történelmi Tár-sorozatban több közleményben publikált leveleket az 1599 és 1601 közötti évekből, amely Mihály vajda uralmának az ismertetéséhez és kutatásához fog segítséget nyújtani. A levelek között találunk birtokadományozásról szólókat, de fellelhetünk külföldi ügynökök jelentéseit is, amelyek Mihály vajda erdélyi helyzetéről szólnak.⁶ Szintén Szádeczky munkásságához kötődik egy másik, szintén a Történelmi Tárban megjelent közlemény, amely regesztát közöl Mihály vajda működéséhez. A regesztában követjelentések, a prágai udvar tanácsalansága, a lengyel király manőverei és Basta kérései is megjelennek. A közlemény gyenge pontja éppen abban rejlik, hogy a forrásokról mindössze csak egy rövid fordítást közöl, a leveleknek mindössze a tartalmát jegyzi.⁷ A korabeli történészek másik nagy alakja, *Károlyi Árpád (1853–1940)* bécsi tartózkodása során rengeteg kora

³ Mikó–Szász, 1855–1862.

⁴ Szilágyi–Szilágy, 1868.

⁵ Szilágyi, 1876–1881.

⁶ Szádeczky, 1882. 697–716.; Uő, 1883/a. 98–130.; Uő, 1883/b. 491–509.

⁷ Szádeczky, 1883/c. 721–754.; Uő, 1884/a. 32–65.; Uő, 1884/b. 248–279.; Uő, 1884/c. 438–467.; Uő, 1884/d. 628–657.

újkori forrást talált a császári levéltárban, és a tizenöt éves háborúhoz kapcsolódó anyagokat szintén a Magyar Történelmi Tár hasábjain publikálta. Ezek közül az egyik szintén Vitéz Mihály erdélyi történetéhez kötődik, de ebben az esetben a Prágához kötődő viszonyát boncolgatta követjelentéseken keresztül. Érdekes megállapításra jut Illésházy Miklós követtel kapcsolatban, aki ezekben a jelentésekben teljesen más dolgokat ír, mint ahogy azt később történetíróként tette.⁸ Szintén Károlyi nevéhez köthető az a közlemény, amelyben Bernárdfi János krími követségét kutatja kilenc levél közlésével. Bernárdfi erdélyi diplomata volt, akit Báthori Zsigmond 1598-ban azzal bízott meg, hogy kössön alkut II. Gázi Girej kánnal, és vonja el a szultántól a tatár segélyhadakat.⁹

Ha a kora újkori Erdély forrásait feldolgozó történészekre gondolunk, akkor szinte biztos, hogy az első között mindenki Veress Endrére gondol. *Veress Endre (1868–1953)* Békés városában született, de édesapja 1848-as múltja miatt a család Bukarestbe költözött. Német óvodába és elemi iskolába járt, középfokú tanulmányait egy román líceumban végezte, az egyetemet történelem–földrajz szakon folytatta, majd diplomatikai tanulmányokat is folytatott Bécsben. A kutatói munkáját a századforduló idején kezdte el, forrásgyűjteményeinek a publikálása 1906-tól indult el. Ekkor publikálta Báthori Zsigmond jezsuita gyóntatójának, Alfonso Carillónak a levelezéseit és iratait tartalmazó kötetét. A dolog szépséghibája csak az volt, hogy a folytatás, a második kötet csak 1943-ben látott napvilágot.¹⁰ A kötet igazán hasznosíthatónak ígérkezik, mert a levelek között találtunk olyan iratokat, amelyek a tizenöt éves háború erdélyi viszonyaira vonatkoznak. Nemcsak Báthori Zsigmond kezdeti sikereiről vannak dokumentumok, hanem jelentéseket találunk Mihály vajda erdélyi működésével kapcsolatban, vagy éppen Giorgio Bastáról is. Különösen fontosak lehetnek majd azok a részek, amelyek Bocskairól és az azt követő időszakról tudósítanak.

A másik korszakos munkája Giorgio Basta iratainak sajtó alá rendezése volt.¹¹ A hatalmas iratanyaggal bíró, kétkötetes munka látéleletet ad Erdély 16. század végi történetéről, ezen levelek feldolgozásával lehetőségünk nyílik feltérképezni a Habsburg-elképzeléseket a visszacsatolt országrésszel kapcsolatban, illetve képet kapunk Prága és Mihály vajda kapcsolatáról. Továbbá arról is, hogy 1599 után, amikor Erdély a prágai szerződés értelmében már ismét a Magyar Királyság integráns részévé vált, miként viszonyultak a vajdához, és a vajda miként viszonyult az új szerzeményéhez. Basta nem győzött panaszleveket írni, amelyekben kifejtette, hogy Mihály vajda valójában a saját, és nem a császár-király érdekeit tartja szem előtt.

⁸ Károlyi, 1879. 41–62.

⁹ Károlyi, 1878. 563–576.

¹⁰ Veress, 1906.; 1943.

¹¹ Veress, 1909.; 1913.

Egy külön kötetet szentelt Veress a 15 éves háború során tevékenykedő pápai követek által jegyzett leveleknek és jelentéseknek. VII. Kelemen pápa egyike volt azon európai vezetőknek, akik minden lehetséges eszközzel támogatták a törökellenes koalíciót, eltökélt terve volt Kelet-Közép-Európa és a Balkán felszabadítása. Fontos adalékokkal szolgálhat, hogy miként látták ebben a küzdelem a fejedelemséget, miként vélekedett a Pápai Állam Vitéz Mihályról, aki ortodox hite és más vallások felé megmutatkozó toleranciája ellenére először közeledett a katolikus egyházfő irányába.

Ezek az eredményeken mintegy felbuzdulva Hirschler József kolozsvári illetőségű pápai prelátus egy hatalmas elképzeléssel állt Veress elé: tervezni kellene egy 50 kötetből álló sorozatot, amely a *Fontes rerum Transilvanicarum (Erdélyi történelmi források)* címet viselné. A sorozat feladata lenne, hogy feltárja a magyar és erdélyi vonatkozású külföldi iratokat a lehető legnagyobb merítéssel, ahogy ezt a sorozat első kötetének bevezetőjében le is írták. „*A lehető legnagyobb teljességre törekedvén, Veress Endre éveken át kutatott Ausztria, Cseh-, Német-, Lengyel-, Oroszország és Románia, valamint a Vatikán, Róma és Olaszország állami és magánlevéltáraiban; a hová pedig nem juthatott el, mint pl. Hollandiába, Francia-, Angol-, Svéd- és Spanyolországba mindent megszerzett levéltáraikból hiteles másolatokban, a mi különböző kötetéhez tartozott (...) Vállalatunk tehát Magyarország s a vele határos országok népeinek múltját világítja meg és új kötettel járul ez államok történetének meglévő forrásaihoz.*”¹² Ennek a kötetnek a hasznosítása azért is igen fontos, mivel köztudott, hogy a pápa megbízásából Moldvában és Havasalföldön is nagyszámú, a katolikus egyházhoz köthető szerzetesi mozgalom bontakozott ki a vlahok megtérítése céljából. Ebből következik, hogy a jezsuita atyákra a térítéseken kívül egyéb feladatokat is testáltak. Ha sikerül ezeket az utasításokat fellelni, talán könnyebben értelmezhetjük Erdély, Moldva és Havasalföld kapcsolatát Itália szemszögéből.

A dolgozat által feltárni kívánt fél évszázad Erdély történetében többé-kevésbé a Báthoriak korát öleli fel. Nagyon hasznosak azok a dokumentumok, amelyeket Veress Endre Báthori Istvánnal kapcsolatban hangaszorgalommal gyűjtött össze, elsősorban Krakkóban. Nagyon hasznos kutatásunk szempontjából az 1918-ban megjelent, Báthori István számadáskönyveit prezentáló kötete¹³, amelyben tételes kimutatások kerültek publikálásra a moszkóviai háború magyar katonáiról. Azért is tűnik fontosnak ez a munka, mivel eddigi kutatásaink során úgy tűnik, hogy a Moszkvai Cárság ellen vezetett három hadjáratból kivették a részüket a vlah harcosok is, akiket a magyar katonák közé soroltak. A forrásközlés segítségével lehetőségünk nyílik majd a háborúban részt vevő vlahok számának részleges rekonstruálására.

¹² Veress, 1911. VI–VII.

¹³ Veress, 1918.

Az első világháború után kezdődött meg egy újabb, nagyszabású munka. Korábbi román kollégái segítségével hozzálátott Erdély, Moldva és Havasalföld kora újkori forrásainak az összegyűjtéséhez és publikálásához.¹⁴ Román oldalon a kötetek publikálásában *Constantin C. Giurescu* segített Veressnek. A tizenegy kötetből számunkra most kilenc lesz hasznosítható, ugyanis kronológiai rendben ez a kilenc kötet az, amelyik 1571 és 1621 közé esik. Veress Endre ezen kötetek esetében is alkalmazta azt a korábbi elvet, miszerint a forrásokat eredeti nyelven közli, és mindössze egy rövid regesztában közli a dokumentumok tartalmát. A közölt források igen változatosak, ezek között találunk hivatalos iratot, birtokadományt, levélváltásokat, jelentéseket. A témánk szempontjából azért bírnak különleges jelentőséggel ezek a forrásgyűjtemények, mivel főleg politikátörténeti szempontból fontos dokumentumokat vonultatnak fel, főként primer forrásokat.

Van még egy igen jól hasznosítható, közvetlenül a második világháború idején kiadott, Báthori István levelezéseit publikáló kötet, amelynek a kiadása szintén Veress Endre nevéhez fűződik.¹⁵ Ennek a kétkötetes munkának az első részében az 1556 és 1575 közötti évek leveleit és adományait találhatja meg az érdeklődő. Az első kötetből majd azok a levelek kerülnek hasznosításra, amelyek Báthori és a Habsburgok, illetve Báthori és a Porta relációjában születtek megválasztása, 1571 után. Érdekes tény, hogy Báthori István kezdetben voievoda (= vajda) aláírással továbbított leveleket Bécsbe, princepsnek (= fejedelemnek) majd csak azután hívatta magát, miután megválasztották lengyel–litván uralkodónak. Információt kapunk arról is – természetesen csak közvetve –, hogyan egyensúlyozott Báthori a király és a szultán között, ezáltal törekedve helyzetének megszilárdítására.

A második kötet majdnem teljes egészében Báthori lengyel királyságának fontosabb leveleit és adományait tartalmazza. Olyan iratok is előkerülnek, amelyekből kiderül, hogy Petru Șchiopul moldvai vajda a kezdetektől szövetségese volt Báthorinak, aki cserébe mindenáron azon dolgozott, hogy a moldvai vajda megtarthassa pozícióit. Ennek érdekében keményen leszámolt az 1577-ben Moldvára rontó kozákokkal és vezérükkel, Ioan Podkovával, aki uralkodói ambícióitól hajtva lerohanta az Oszmán Birodalom és a Rzeczpospolita (Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság) között egyensúlyozó vajdaságot, és ez majdnem egy regionális háborúvá eszkalálódott.

Szintén a második kötetben bukkan fel több olyan birtokadomány is, amelyet azoknak a katonáknak adott, akik a Moszkvai Cárság elleni háborúban tüntették ki magukat. Ha sikerül bizonyítani, hogy az erdélyi birtokadományozások kedvezményezettjei között voltak vlah katonák, akkor bizonyosak lehetünk abban, hogy a két vajdaság lakosainak, katonáinak kitörést jelentett addigi társadalmi pozíciójukból, ha a lengyel hadseregben IV. Iván ellen küzdenek, és akkor azt

¹⁴ Veress, 1929–1937.

¹⁵ Veress, 1944.

is bizonyosabban állíthatjuk, hogy Báthori István ügynökei nemcsak a Magyar Királyság területén, hanem Moldva és Havasalföld földjein is agitáltak, kerestek zsoldost, amihez vélhetően megkapták a szultán hallgatóságos támogatását is.

Veress Endre olyan munkát vállalt magára, a kora újkori magyar és erdélyi források összegyűjtését és rendszerezését, amelyek publikálására – érthető okokból kifolyólag – nem volt elég ideje a később Pécsen tanító történésznek. Viszont az a hatalmas forrásanyag, amelyet a világ különböző levéltáraiban gyűjtött össze, nem veszett el, hanem kéziratos formában fennmaradt. A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában két olyan hatalmas irategyüttes is található, amely a téma szempontjából nélkülözhetetlen lesz. Az egyik Báthori István lengyel kancelláriájának levelezéseit tartalmazza¹⁶, míg a másik a lengyel király-erdélyi fejedelem kiadatlan politikai leveleit foglalja magába.¹⁷

Veress Endre munkásságát többen illették és illetik a mai napig kritikával, miszerint munkái túlságosan is színesek, és az irodalmi, szépirodalmi allűrök miatt elsikkad a lényeg. Veress rendületlen munkával gyűjtötte össze az általa publikált forrásokat, amely mindenképp dicséretes, és magyar történészek közül forrásközlésben talán az elsők között említhető. A könnyed, mindenki által befogadható stílusa ellenére is monográfiái tudományos értéket képviselnek, már csak a hatalmas anyaggyűjtés és a monográfiákban felhasznált források miatt is.

A forrásgyűjtemények után érdemes áttérni azokra a forrásokra, amelyek egykorú vagy közel egykorú írások. A legrégebbi a *Szamosközi István* által jegyzett, Szilágyi Sándor által összegyűjtött és szerkesztett, többkötetes munka.¹⁸ Szamosközi István (1570–1612) tanulmányait Kovacsóczy Farkas jóvoltából Padovában folytatta, de járt német területeken is. Bocskai választotta ki a gyulafehérvári káptalan vezetőjének és saját, udvari történetírójának is. Szamosközi életéről elég keveset lehet tudni, az biztos, hogy magyarországi származású, de az apja minden bizonnyal kolozsvári.¹⁹ Szamosközi fő műve három olyan kötet, amely ugyan nem egy nagy munka három kisebb része, de mégis bizonyos módon összetartoznak, ugyanakkor mindhárom anyag csak töredékesen maradt ránk.²⁰ Ezek: *Rerum Ungarorum Libri*, *Rerum Transilvanarum Pemptades*, *Hebdomades*.

A három történeti munka teljes egészében beleillik a korban igen népszerű krónika műfajába: eseménytörténetet vázol fel, és próbál tárgyilagos lenni. Ugyanakkor nagyon izgalmas lesz Szamosközi tolmácsolásában olvasni a tizenöt éves háború eseményeit: mivel a munka megírására Bocskai kérte fel a krónikást, hogy

¹⁶ Veress Endre: Báthory István lengyel kancelláriájának magyar nyelvű levelezései. I–III. kötet. MTA Kézirattára, Ms 420. I–III. kötet

¹⁷ Veress Endre: Báthory István kiadatlan politikai levelezései. MTA Kézirattára, Ms. 421.

¹⁸ Szilágyi, 1876–1880.

¹⁹ Szamosközy, 1876. II.

²⁰ Szamosközy, 1876. XIII.

örökítse meg a történeket, és mivel a fejedelmet komoly felelősség terheli az 1594-es eseményekért – amikor Bocskai sugalmazására Báthori Zsigmond leszámolt azokkal a politikusokkal, akik nem támogatták, hogy Erdély csatlakozzon a Szent Ligához és a török elleni háborúhoz –, illetve az azt követő pusztulásért, kérdéses, hogy miként jeleníti meg mindezt Szamosközi. Részletes képet kapunk Mihály vajda működéséről is, és ami kifejezetten fontos, az erdélyi–vlah együttélésről is, mivel Vitéz Mihály Erdély irányítását saját, Havasalföldről hozott embereire bízta. Szamosközi munkáinak bizonyos részét, az 1598–99. éveket és az 1603. esztendő szó szerinti fordításban, jegyzetekkel ellátva közli Sinkovits Imre.²¹

A másik fontos forrás, amely Erdély történetének tanulmányozásához elengedhetetlen, 17. századi munka. *Bethlen Farkas (1639–1679)* erdélyi nemes és politikus unitárius iskolába járt, és II. Rákóczi György udvarában nevelkedett, ahol Keresztúri Pál nevelte Rákóczi Ferencsel és Bethlen Miklóssal együtt. Nem annyira kancellári tevékenysége tette közismertté, sokkal inkább történetírói munkássága. Megírta Erdély történetét 1526 és 1609 között, mindösszesen 16 kötetben *Historia de rebus Transylvanicis* címmel. A sorozatból a kétezres évek elején már megjelent 10 könyv magyar fordításban²², viszont a fennmaradó részek csak latinul érhetőek el.²³ Bethlen Farkas nagyszabású munkája igen értékes a korszak iránt érdeklődőknek, ugyanis felhasználta Szamosközi azóta elveszett kézíratos anyagát, emellett az eseménytörténeti prezentáció mellett sok helyen közöl primer forrásokat is. Ugyanakkor Bethlen véleményét és következtetéseit fenntartásokkal kell kezelni, mivel a Bethlen–Báthori ellentét a munkában néhány helyen érzékelhető.

Román szerzők által publikált források

A külföldi forrásgyűjtemények közül elsőként a Hurmuzaki-gyűjteményt kell kiemelni. *Eudoxiu de Hurmuzaki (1812–1874)* egy ősi, arisztokrata családban született Czernovitz/Csernovci városában. Az apja Erdélyben élt, de menekülnie kellett onnan, így Bukovinában telepedett le a Hurmuzaki család. Tanulmányait Bécsben folytatta, az 1848-as forradalmi hullám is itt érte, ekkor úgy döntött, hogy felfüggeszti tanulmányait, és visszatér hazájába, ahol mozgalmat indított a román nyelv és irodalom védelme érdekében. 1860-tól tagja a bukovinai és a bécsi parlamentnek is, 1864-ben Bukovina kapitánya lett, ezenfelül egy birodalmi rendelet nyomán hercegi címet is kapott. 1872-ben választották meg a Román Tudományos Akadémia tagjának.²⁴

²¹ Szamosközy, 1963.

²² Bethlen, 2000–2004.

²³ Bethlen, 1785–1793.

²⁴ Sbiera, 1900. 736–739.

A Hurmuzaki által összegyűjtött dokumentumokat a történész halála után adta közre a Román Tudományos Akadémia. Hurmuzaki óriási munkával gyűjtötte össze ezeket a fontos iratokat a középkortól a 19. századig. A kötetek nagy jelentőséggel bírnak²⁵, egy-egy munka meghaladja az ezer oldalt is. A dokumentumok között találunk diplomáciai iratokat, birtokadományokat, követjelentéseket, végzéseket. A kötetek kronológiai sorrendben követik egymást, de vannak speciális könyvek is, amelyek egy-egy téma köré szerveződnek, úgymint a francia jelentések a 17–19. századból.

Korábban már feltételeztük, hogy a régió történéseit a Habsburg Monarchián és az Oszmán Birodalmon kívül más európai nagyhatalmak is megpróbálták befolyásolni. A levelezések tükrében megállapíthatjuk, hogy a Valois-k után a Bourbonok is megpróbálták a francia hegemoniát kiterjeszteni a térségre a Habsburg Monarchia rovására. Ebben a kötetben az iratok között sikerült megtalálni a Zsitva-torkolati béke pontjait.²⁶ Ugyanakkor, ellentétben a Valois-házzal, amely a lengyel korona megszerzésével, a szultán segítségével és az Erdély–Moldva–Havasalföld hármassal próbálta meg Bécset korlátok közé szorítani, addig a Bourbonok esetében ez csak a harmincéves háború utolsó időszakában merült fel.

A román történészek már a huszadik század elején minden igyekezetükkel azon voltak, hogy minél több forráskiadvány jelenjen meg a kora újkorból. A modern kori román történészek közül forráskiadásban kimagaslik *Nicolae Iorga (1871–1940)* munkássága, aki az első világháború előtt is publikált már. Iorga érdeklődése igazán széleskörű volt, habár leginkább a térség középkori története izgatta, ennek ellenére publikált kora újkori, újkori témában, de még a modern korból is. Élete során egyetemi tanárként dolgozott, de belekóstolt a politikába is, rövid ideig még Románia miniszterelnöke is volt. Nacionalista és néhol túlzó állításai miatt ugyanakkor írásainak egy részét körültekintéssel kell kezelni.

Iorga már a 19. század végén megkezdte forrásgyűjtő munkáját. 1895-ben jelent meg egy nagyon hasznos forráskiadvány első kötete, amelyben néhány dokumentumot kivéve kora újkori iratokat gyűjtött össze és adott közre.²⁷ Mint ahogy a kötet bevezetőjében közli, a publikált anyagokat Párizs, Berlin, Lipcse, Drezda, Nürnberg és München város levéltáraiban gyűjtötte össze.²⁸ A közölt iratok egytől egyig politikatörténeti és diplomáciatörténeti jelentőségűek, eredeti latin, francia és olasz nyelven jelentek meg, betekintést nyújtva a régió bonyolult politikai életében. A források között találunk olyanokat, amelyeket a vajdák a lengyel uralkodóknak vagy lengyel–litván potentátoknak írtak, emellett francia konstantinápo-

²⁵ Hurmuzaki, 1886–1912.

²⁶ Hurmuzaki, 1912. 2.

²⁷ Iorga, 1895.

²⁸ Uo. V.

lyi nagykövetek jelentései is előkerülnek. Kifejezetten hasznos, hogy Iorga külön blokkba rendezte a forrásokat aszerint, hogy melyik levéltárban találta meg.

Egy másik általa összeállított forráskiadvány – amely számunkra is fontos kiindulópont lesz – 1912-ben jelent meg²⁹, és a bojárok levelezéseit gyűjtötte össze a 13. századtól egészen a 19. századig. A számunkra fontos forrásokat körülbelül száz oldalon át közli teljes terjedelemben, modern kori román nyelven. Ki kell emelni egy másik, rövid forrásközlést is, amelyet Mihály vajdával kapcsolatban gyűjtött össze Iorga.³⁰

A két világháború között volt egy másik történész is, aki behatóbban foglalkozott a kora újkori történelemmel. *Petre P. Panaitescu (1900–1967)* Iaşiban született, élete nagy részét így Bukarestben töltötte, ahol a későbbiekben professzorként tevékenykedett. Belépett a Vaszgárdába, és ennek köszönhetően egy rövid ideig vezette az egyetemet. 1945-ben a politikai szerepvállalása és egy cikke miatt le tartóztatták, de decemberben szabadon engedték. Nagy hatást gyakorolt a román historiográfiára, ma is a legismertebb román történészek egyike. Már a két világháború között is éles kritikával illette a román nemzeti történetírást, mivel nem tartotta elfogulatlanak. Gheorghe I. Brătianu és Constantin C. Giurescu mellett Panaitescu volt annak az új történeti iskolának az alapítója, amely éles kritika alá vette Iorga nézeteit. Panaitescu 1936-ban írt egy monográfiát, amelyben Vitéz Mihályt demitizálta, és ahelyett, hogy nemzeti hősként tüntette volna fel, a társadalmi csoportokra, főként a bojárookra koncentrált. Panaitescu megállapította, hogy a bojárok elszenvedték a mihályi időszakot. Azt is vitatta, hogy Pătraşcu vajda (1554–1557) törvénytelen fia lett volna Mihály. Megkérdőjelezte a román nemzeti történeti mítoszokat, és elsőbbséget biztosított az anyagi, társadalmi és kulturális struktúráknak a hősiesség helyett. Fontosnak tartotta a szláv kultúra hatását főként a bojárokra, de elfogadta a dákoróman elméletet is. Véleménye szerint a nyugati kultúra azért nem tudott meghonosodni Moldvában és Havasalföldön a kora újkorban, mivel a technikai-technológiai környezet és a városi identitás idegen volt számukra.

Egy igazán érdekes cikk jelent meg 1944-ben Panaitescu tollából, amelyben arról írt, hogy nem azért nem okkupálták a törökök a két vlah vajdaságot, mert azok kemény ellenállást tanúsítottak az Oszmán Birodalommal szemben – amit a nacionalisták igen gyakran hangoztattak –, hanem a két ország kívül esett az Oszmán Birodalom érdeklődési körén, a törökök inkább nyugati irányban kívántak terjeszkedni, ezért jobbnak látták, ha ezt a két területet nem inkorporálják.³¹

²⁹ Iorga, 1912.

³⁰ Iorga, 1929.

³¹ Panaitescu életrajza és történeti munkássága Lucian Boia: *History and Myth in Romanian Consciousness*. New York, 2001. című munkája alapján készült.

Panaiteșcu szerkesztésében jelent meg 1930-ban egy számunkra igen hasznos forráskiadvány³², amelyben 16–19. századi lengyel utazók élményeit gyűjtötte össze. Ebből mindenképp hasznosítani fogunk egyet, ez pedig *Lavrin Piaseczyński*-hez kötődik. Piaseczyński lengyel követ volt, aki 1601 és 1603 között tárgyalt Gázi Girej tatár kánnal, és a tárgyalások „szünetében” Jeremi Mohyla (románul: Movilă, oroszul: Мого́ла) moldvai vajda, a lengyelek kegyeltjének, udvarában tartózkodott. Három levelet közöl Panaiteșcu, amelyben Piaseczyński ír a tárgyalások állásáról, de megemlíti Moldvát is, rövid országismertetést közöl.³³

Egy másik forrásgyűjtemény, amely Panaiteșcu nevéhez kötődik, Mihály vajda időszakáról szól.³⁴ Panaiteșcu levéltári kutatások anyagait közölte. A román történész Lengyelország levéltáraiban is kutatott, így olyan leveleket is tudott közölni, amelyek addig nem voltak ismertek. Ezeket a lengyel leveleket közli eredeti nyelven, de az eredeti változat román fordítását sem hagyta ki. Ezenfelül a kötetben találkozunk latin és olasz nyelvű forrásokkal, de még glagolita nyelven íródott levelekkel is. Olyan iratok is megtalálhatóak, amelyeket nem Mihály írt, és nem is Mihálynak írtak, ezáltal biztosabb képet kaphatunk a vajda működéséről. Ez éppen beleillik Panaiteșcu Mihályról alkotott képébe, aki éppen megpróbálta kritika alá venni Mihály nemzeti hősi képét.

A Román Tudományos Akadémia történészeinek jóvoltából az 1950-es évektől születtek olyan forráskiadványok, amelyek Moldvára és Havasalföldre nézve gyűjtötték össze azokat a dokumentumokat, amelyekben a vajdák birtokadományozásait publikálták.³⁵ Habár témánk szempontjából a társadalomtörténeti kérdések kevésbé tűnnek fontosnak, ugyanakkor a magyar–vlah együttéléshez elengedhetetlennek tűnik ezen munkák feldolgozása. A kötetek tanulmányozása kapcsán kijelenthető, hogy történt olyan, hogy a vajdaságokban magyarok kaptak birtokadományokat, méghozzá Mihály vajda időszakában. Az egyik forrás tanúsága szerint Kaptury János, bizonyosan erdélyi ember, aki Suceava porkolábja, hűséget fogadott Mihálynak és fiának, Péternek.³⁶ Ez természetesen már akkor történt, amikor elfoglalta Moldvát, hiszen Suceava egy jelentős moldvai város volt, bizonyos időkben Moldva központja. Habár ez csak egy hűségeskü, és arról nincs forrás, hogy mit kapott, de ha mint porkoláb működött Moldvában, valószínű, hogy kapott valamilyen birtokot is a közelben, esetleg kőházat a városban. Éppen ezért gondoljuk úgy, hogy a birtokadományozások tanulmányozása igen fontos, mivel így kiderülhet, hogy csak Mihály idejében voltak magyarok/erdélyiek bir-

³² Panaiteșcu, 1930.

³³ Panaiteșcu, 1930. 9–13.

³⁴ Panaiteșcu, 1936.

³⁵ Ionașcu–Lăzăreșcu–Ionescu–Câmpina–Stănescu–Prodan–Roller, 1951–1996

³⁶ Uő, 1975.

tokosi státusban valamelyik vlah vajdaságban, vagy ez egy bevett szokás volt már korábban vagy lett később.

A román historiográfia az ötvenes és hatvanas évektől egyre inkább a forráskiadványokra koncentrált, ma is van még a Román Tudományos Akadémiának olyan sorozata, amely források kiadásával foglalkozik. Romániában a turkológia igen nagy népszerűségnek örvend, ez minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy a 15. századtól kezdve egészen Románia létrejöttéig a törökök befolyásolták a térség életét. *Mihail Guboglu és Mustafa Mehmet* két kötetben gyűjtötték össze olyan törökök által írt krónikákat, amelyek a 15–17. század között születtek, számunkra az első és második kötet is igen nagy jelentőséggel bír.³⁷ A forrásgyűjtemény olyan török krónikákkal ismerteti meg az olvasóit, amelyeket jórészt magyar fordításban nem ismerünk, így biztos újdonságot fog hozni a kutatásokban.

Szintén a Román Tudományos Akadémia gondozásában jelent meg – és jelenik meg – egy sorozat, amely külföldi utazók naplójait és visszaemlékezéseit tartalmazza Moldváról és Havasalföldről. Ennek a sorozatnak a megfelelő köteteit mindenképpen fel kell használnunk.³⁸ A leírások és az útleírások írói igen különböző emberek, van köztük magyar és erdélyi nemes, jezsuita pap Magyarországról és Itáliából, lengyel és litván politikus. Ugyanakkor elővigyázatosan kell bánni a kötetekben megjelent forrásokkal. Ezek részletek, amelyek Moldváról, Havasalföldről vagy Erdélyről szólnak, általában egy-egy nagyobb munka részei. Sok esetben megtörténik az például, hogy már egy magyarul korábban megjelent forrás egyes részei kerülnek prezentálásra. Így, elkerülve azt a plusz munkát, amely egy fordítással jár, érdemes utánajárni, hogy az a munka elérhető-e magyarul.

Az 1970-es évek végén és a nyolcvanas évek elején *Ilie Corfus* lengyel levéltári kutatásainak anyagát tette közzé két kötetben.³⁹ Az iratok vagy két fél levelezéseit örökítik meg, vagy követjelentéseket tartalmaznak. Az iratokat Corfus közli lengyelül, de az iratok szöveghű román fordításban is olvashatóak. Idekívánkozik még *Carl Göllner* háromkötetes munkája is.⁴⁰

Az 1980-as években megjelent egy sorozat Vitéz Mihályhoz kapcsolódóan, amely összegyűjtötte azokat a külföldi iratokat és írásokat, amelyek a havasalföldi vajdához kötődően születtek. A kötetekben találunk leveleket, de az egyik kötet kifejezetten olyan krónikákat és visszaemlékezéseket gyűjtött össze, amelyek már korábban megjelentek.⁴¹

A primer/szekunder források közül most hármat emelnénk ki. Az egyik *Dimitrie Cantemir (1673–1723)*, aki a 17–18. század fordulóján Moldva vajdája és

³⁷ Guboglu–Mehmet, 1966.; Guboglu, 1974.

³⁸ Holban., 1969–1972.; Andreescu, 2011.

³⁹ Corfus, 1979.; Uő, 1983.

⁴⁰ Göllner, 1961–1978.

⁴¹ Ardeleanu–Arimia–Bondog–Muşat, 1982–1986.

Nagy Péter orosz cár szövetségese volt, rengeteg tudományos munkát írt, amelyeknek ma már forrásértékük van, mivel olyan iratokat használt fel, amelyek ma már nem érhetőek el. Az egyik munkája igen hasznos számunkra, ugyanis ez egy országleírás, amely Moldva földrajzi fekvését és történetét dolgozza fel.⁴² A második *Grigore Ureche (1590–1647)* nevéhez kötődik, aki megírta Moldva történetét 1359 és 1594 között.⁴³ A harmadik szintén egy krónika, amely *Miron Costin (1633–1691)*, egy gazdag moldvai bojár tollából született. Lengyelországban nevelkedett, mivel a családja a Moldva elleni török agresszió miatt elmenekült. A Rzeczospolitában az öreg Costin csillaga hamar emelkedett, és mágnássá vált. A fiatal Costin jezsuita iskolában tanult először Barban, majd Kamieniec Podolskiban is. Később visszatért Moldvába, ahol a vorniki posztig vitte. Továbbfejlesztve Ureche krónikáját megírta Moldva történetét 1594 és 1660 között.⁴⁴

Lengyel szerzők által publikált források

Csak érintőlegesen említünk olyan forrásokat, amelyeknek a behatóbb vizsgálata eddig elmaradt, ugyanakkor a jövőben ezt a hiányosságot mindenképp pótolni kell. Ilyenek például az egyháztörténeti források. Ezek közül most két lengyel származásút fogunk kiemelni. *Piotr Skarga (1536–1612)* jezsuita atya és teológus, akinek elvülhetetlen szerepe volt a görögkatolikus/unitus egyház létrehozásában. III. Zsigmond belső embereként többször hangoztatta, hogy az ortodox egyházra a katolicizmus végzetes csapást mért, ezért van szükség az unióra, amely 1596-ban Brzešcben létre is jött. Az egyesülés szükségességéről már 1577-ben értekezett,⁴⁵ vagyis Báthori István is támogatta a jezsuita pap elképzeléseit. Mindenképp meg kell majd vizsgálni, hogy az unió létrejötte mennyiben változtatta meg a Rzeczospolitá politikáját a vajdaságokkal szemben, ha egyáltalán történt irányváltás.

A századfordulón kezdődött meg annak a nagy forrásgyűjteménynek a kiadása, amelyben Jan Zamoyski kancellár-nagyhetman levelezéseit adták közre. A politikus fontos szerepet játszott a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság életében. Már Báthori királysága előtt ismert mágnás volt, de valódi befolyásra csak az erdélyi fejedelem megkoronázása után tett szert: először kancellár – a Rzeczospolitá hivatali és kormányzati ügyeinek intézője, kvázi „kormányfője” – lett, majd példátlan módon megkapta a nagyhetmani (főparancsnoki) kinevezést is, amelyre se előtte, se utána nem volt példa. A király halála után Vasa Zsigmondot támogatta, de hamar szembekerült a Habsburg-barát III. Zsigmonddal. Sikerült elérnie, hogy a Rzeczospolitá kimaradjon a törökellenes háborúból, viszont Mihály

⁴² Cantemir, 1872.

⁴³ Ureche, 1961.

⁴⁴ Costin, 1944.

⁴⁵ Skarga, 1577.

vajda moldvai hadjárata mozgásba hozta Zamoyskit is. A nagyszámú és sokrétű levelezéseinek felhasználásával teljesebb képet kaphatunk a lengyel külpolitikai felfogásról és elképzelésekről a tizenöt éves háborúval kapcsolatban. A levelek négy terjedelmes kötetben jelentek meg több elismert lengyel történész közreműködésével.⁴⁶

A téma szempontjából nagyon fontos a lengyel források feltérképezése is. Az egyik legismertebb forrásgyűjtemény a Habsburgok által irányított Krakkóban jelent meg 1872 és 1917 között. A *Scriptores Rerum Polonicarum* utolsó, huszonkettedik kötete *Świętosław Orzelski (1549–1598)* munkáját tartalmazza. Orzelski nyolc könyvben írta meg a fiatal állam, a Rzeczpospolita interregnumait 1572 és 1576 között. A latin nyelven íródott munka részletesen leírja Báthori István király-ságfoglalását, az erdélyi fejedelem elismertetéséért folytatott harcát. A munkában részletesen ír a moldvai vajda segítségéről is, amelyet Báthorinak nyújtott.⁴⁷

A közelmúltban *Dariusz Kołodziejczyk (1962–)* lengyel történész adott közre varsói és egyéb levéltárakban végzett kutatások segítségével egy kötetet, amelyben összegyűjtötte a legfontosabb lengyel–török diplomáciai iratokat a 15. és 18. század közötti időszakból.⁴⁸

Német szerzők által publikált források

A brassói illetőségű *Josephus Trausch (1795–1871)* a 19. században élt és alkotott, szebeni lelkészek krónikáit közölte egy kétkötetes munkában. Trausch, akit szász származású erdélyi történészként ismernek, egy ötödik generáció óta lelkészi hivatást viselő család leszármazottja volt. Iskoláit Brassóban, Kolozsvárott, majd Marosvásárhelyen végezte. Visszatérése után, 1817 júniusában máris hivatali karrierbe kezdett Brassóban, 1831-től tíz éven át magisztrátusként tevékenykedett, megkapta a Ferenc József-rend lovagkeresztjét is. Egyik alapítója volt a *Verein für siebenbürgische Landeskunde* erdélyi szász honismereti és kulturális egyesületnek, később hazaköltözött.⁴⁹ Számunkra az első kötet igazán hasznos, amely többé-kevésbé éppen azt az ötven évet öleli fel, amellyel a dolgozat foglalkozik. A kötetben négy krónika és a hozzájuk csatolt források segítségével kapunk teljesebb képet a 16–17. századi Erdély történetéről, szász aspektusból.⁵⁰ Simon Massa, Marcus Fuchs, Michael Weiss, Christian Wolff (vagy Lupinus) és a Habsburg-ellenes Johann Oltard által írt krónikákat olvashatjuk ebben a kötetben latin és német

⁴⁶ Sobieski–Siemieński–Lepszy, 1904–1948.

⁴⁷ Orzelski, 1917.

⁴⁸ Kołodziejczyk, 2000.

⁴⁹ Liliencron, 1894. 513–515.

⁵⁰ Trausch, 1847.

nyelven. Trausch előszavában hivatkozik Johann Georg von Schwandtnerre, aki Bél Mátyás tanítványaként kiadta az első nagyszabású forrásgyűjteményt, illetve Benkő Józsefre, aki szintén a 18. században alkotott. A már korábban megjelent krónikákat Trausch sajtó alá rendezte, és ami igazán értékessé teszi, hogy Trausch lábjegyzetekkel és kiegészítésekkel látta el a krónikákat, emellett néhol olyan forrásokat is közöl, amelyek már kéziratos formában sem érhetőek el. Részletes – hónapokra, némely helyen napokra lebontott – ismertetésekkel találkozunk, éppen Erdély, Moldva és Havasalföld kapcsolatával kapcsolatban. Hosszan írnak a tizenöt éves háború eseményeiről, Mihály vajda országlásáról, de egy külön rész foglalkozik az 1615/16-os moldvai zavargásokkal. Mivel szász szemzőből íródtak, így több megállapítást is fenntartásokkal kell kezelnünk.

A másik nagy forrásgyűjtemény, amely a német – de nem szász – *Augustin Theiner (1804–1874)* teológus és történész gyűjtéseiből született meg, szintén nélkülözhetetlen lesz a dolgozat megírása során. A Pápai Állam és a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság bilaterális kapcsolatának az iratanyagát publikáló sorozatból érdeklődésünket a harmadik kötet keltette fel. A levelezések között fellelhetőek olyan okmányok, amelyek a lengyel egyházi élet szervezeti és személyzeti kérdéseivel (kinevezések, leváltások stb.) foglalkozik, illetve olyanokat is találunk, amelyek képet adnak a lengyel–litván állam bel- és külpolitikájáról.⁵¹

A jövőben nem hagyhatjuk ki a 19. században publikált, hatalmas mennyiségű orosz forrásanyagot sem, amelyek mindenképp segítenek a téma színesítésében, az ismeretek bővítésében.⁵²

A felsoroltaknál természetesen már jóval nagyobb az a forrásbázis, amelyet az előző években sikerült feltárni, ezek közül jelen dolgozatban csak azon források kerültek megemlítésre, amelyek közvetlenül érintik Erdély, Moldva és Havasalföld kapcsolati hálóját, és amelyek kevésbé ismertek a szakmai közvélemény előtt. Fontosnak éreztük, hogy betekintést nyújtsunk a román historiográfiába, Panaitescu elgondolásaiba és a román forráskiadványokba is. Munkánk itt nem áll, nem állhat meg, folytatódni fog, most csak egy regisztert kívántunk adni a témában való könnyebb eligazodáshoz.

Felhasznált források és szakirodalom

Bethlen, 1785–1793.: *Wolfgangus de Bethlen: Historia de rebus Transsylvanicis. Editio Secunda. Tomus Quartus-Sextus. Cibinii, 1785–1793.*

⁵¹ Theiner, 1863.

⁵² Két forrásgyűjtemény-sorozatot emelnénk ki: Russzkaja Isztoriczeszkaja Biblioteka T. 7. Szankt-Petyerburg, 1882.; Arkhiv Jugo-zapadnoj Rossii, izdavaiemij vremennoj komissii dlya razbora drevnikh aktov. Kijev, 1859–1911.

- Bethlen, 2000–2004.: *Bethlen Farkas: Erdély története. I-V. kötet. Budapest-Kolozsvár, 2000–2004.*
- Boia, 2001.: *Lucian Boia: History and Myth in Romanian Consciousness. New York, 2001.*
- Cantemir, 1872.: *Dimitrie Cantemir: Descriptio Moldaviae. Bucuresci, 1872.*
- Corfus, 1979.: *Ilie Corfus: Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea. București, 1979.*
- Corfus, 1983.: *Ilie Corfus: Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea. București, 1983.*
- Costin, 1944.: *Miron Costin: Letopisețul Țării Moldovei de la Aron vodă încoace, de unde este părăsit de Ureche – vornicul. București, 1944.*
- Egyed, 2007.: *Egyed Ákos: Gróf Mikó Imre – Erdély Széchenyiye. Sepsiszentgyörgy, 2007.*
- Göllner, 1961–1978.: *Carl Göllner: Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts. Bands I-III. București Baden-Baden 1961–1978.*
- Hurmuzaki, 1886–1912.: *Eudoxiu de Hurmuzaki: Documente privitoare la Istoria Românilor. Suplement. Volumul I.-Volumul XVI. Bucuresci, 1886–1912.*
- Ionașcu–Lăzărescu-Ionescu–Câmpina–Stănescu–Prodan–Roller, 1951–1996.: *Documente privind istoria României. A. Moldova. Veacul XVI. Volumul II. 1550–1571.–Volumul IV. 1591–1600. Cometitul de redacție: Ion Ionașcu, L. Lăzărescu-Ionescu, Barbu Câmpina, Eugen Stănescu, D. Prodan, Mihail Roller. București, 1951–52.; Documente privind istoria României. A. Moldova. Veacul XVII. Volumul II. 1606–1610.–Volumul V. 1621–1625. București, 1953–57.; Documente privind istoria României. B. Țara Românească. Veacul XVI. Volumul IV. 1591–1600.–Volumul VI. 1591–1600. Cometitul de redacție: Ion Ionașcu, L. Lăzărescu-Ionescu, Barbu Câmpina, Eugen Stănescu, D. Prodan, Mihail Roller. București, 1952–53.; Documente privind istoria României. B. Țara Românească. Veacul XVII. Volumul I. 1601–1610.–VIII. 1576–1580. București, 1951–96.*
- Iorga, 1895.: *Nicolae Iorga: Acte și fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele de manuscrise ale Apusului I. București, 1895.*
- Iorga, 1912.: *Nicolae Iorga: Scrisori domnești. Vălenii de Munte, 1912.*
- Iorga, 1929.: *Nicolae Iorga: Există o scrisoare de trădare a lui Mihai Viteazul. București, 1929.*

- Károlyi, 1878.: *Károlyi Árpád: Bernárdfy János krimiai követsége 1598-ban. A bécsi cs. k. államlevéltárban levő eredetiekről.* In: *Magyar Történelmi Tár, 1878/3.*
- Károlyi, 1879.: *Károlyi Árpád: Okmányok Mihály havaseli vajda 1598-iki meghódolása történetéhez.* In: *Magyar Történelmi Tár, 1879/1.*
- Kolodziejczyk, 2000.: *Dariusz Kolodziejczyk: Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th century). An Annotated Edition of ,Ahdnames and Other Documents.* Leiden, 2000.
- Liliencron, 1894.: *Rochus Freiherr von Liliencron: Allgemeine Deutsche Biographie. Band 38. Leipzig 1894.*
- Mikó–Szász, 1855–1862.: *Erdélyi Történelmi Adatok I–IV. Szerk.: Mikó Imre, Szász Károly. Kolozsvár, 1855–1862.*
- Orzelski, 1917.: *Świętosław Orzelski: Interregni Poloniae Libros 1572–1576.* In: *Scriptores Rerum Polonicarum Tom XXII. Kraków, 1917.*
- Panaiteacu, 1936.: *Petre P. Panaiteacu: Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul. București, 1936.*
- Sbiera, 1900.: *Ion G. Sbiera: Enciclopedia Română. II. Bucuresti, 1900.*
- Skarga, 1577.: *Piotr Skarga: Ojedności Kościoła Bożego pod jednym Pasterzem i o greckim od tej jedności odstąpieniu. Wilno, 1577.*
- Sobieski–Siemieński–Lepszy, 1904–1948.: *Archiwum Jana Zamoyskiego. Tom I–IV. Wydał: Wacław Sobieski, Józef Siemieński, Kazimierz Lepszy. Kraków, 1904–1948.*
- Szádeczky, 1882.: *Szádeczky Lajos: Levelek Erdély történetéhez 1599–1601. években. 1. közlemény.* In: *Magyar Történelmi Tár, 1882/4.*
- Szádeczky, 1883/a.: *Szádeczky Lajos: Levelek Erdély történetéhez 1599–1601. években. 2. közlemény.* In: *Magyar Történelmi Tár, 1883/1.*
- Szádeczky, 1883/b.: *Szádeczky Lajos: Levelek Erdély történetéhez 1599–1601. években. 3. közlemény.* In: *Magyar Történelmi Tár, 1883/4.*
- Szádeczky, 1883/c.: *Szádeczky Lajos: Regesták Mihály vajda történetéhez, 1599–1601. 1. közlemény.* In: *Magyar Történelmi Tár, 1883/4.*
- Szádeczky, 1884/a.: *Szádeczky Lajos: Regesták Mihály vajda történetéhez, 1599–1601. 2. közlemény.* In: *Magyar Történelmi Tár 1884/1.*
- Szádeczky, 1884/b.: *Szádeczky Lajos: Regesták Mihály vajda történetéhez, 1599–1601. 3. közlemény.* In: *Magyar Történelmi Tár 1884/2.*

- Szádeczky, 1884/c.: *Szádeczky Lajos: Regesták Mihály vajda történetéhez, 1599–1601. 4. közlemény. In: Magyar Történelmi Tár 1884/3.*
- Szádeczky, 1884/d.: *Szádeczky Lajos: Regesták Mihály vajda történetéhez, 1599–1601. 5. közlemény. In: Magyar Történelmi Tár 1884/4.*
- Szamosközy, 1963.: *Szamosközy István: Erdély története (1598–1599, 1603). Budapest, 1963.*
- Szilágyi, 1876–1880.: *Szamosközy István történeti maradványai 1566–1603. Az erdélyi fejedelmek birtokában volt eredeti példányról kiadta Szilágyi Sándor. I–IV. kötet. Budapest, 1876–1880.*
- Szilágyi, 1876–1881.: *Szilágyi Sándor: Erdélyi Országgyűlési Emlékek. II–VII. kötet. Pest, 1876–1881.*
- Szilágyi–Szilády, 1868.: *Török-magyarkori állam-okmánytár. Szerk.: Szilágyi Sándor–Szilády Ákos. Pest, 1868.*
- Theiner, 1863.: *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque et finitarium historia illustrantia. Tomus III. Edidit: Augustin Theiner. Roma, 1863.*
- Trausch, 1847.: *Chronicon Fuchsio Lupino-Oltardinum sive Annales hungarici et transilvanici...Edidit: Joshepus Trausch. Pars I. Complectens Annales ann. 990–1630. Coronae, 1847.*
- Ureche, 1961.: *Grigore Ureche: Letopisețul Țării Moldovei de când s-au descălecat țara și de cursul anilor și de viața domnilor care scrie de la Dragoș până la Aron-vodă. București, 1961.*
- Vajda, 1891.: *Vajda Gyula: Erdély viszonya a Portához és a római császárhoz mint magyar királyhoz a nemzeti fejedelemség korában. Kolozsvár, 1891.*
- Veress, 1906., 1943.: *Veress Endre: Carillo Alfonz jezsuita atya levelezése és iratai 1591–1618. I–II. kötet. Budapest, 1906., 1943.*
- Veress, 1909., 1913.: *Veress Endre: Básta György hadvezér levelezése és iratai 1597–1607. I–II. kötet. Budapest, 1909., 1913.*
- Veress, 1911.: *Veress Endre: Erdélyi jezsuiták levelezése és iratai a Báthoryak korából (1571–1613). Első kötet (1571–1583). Budapest, 1911.*
- Veress, 1918.: *Veress Endre: Báthory István lengyel király udvari számadáskönyveinek magyar- és erdélyországi adalékai 1576–1586. Budapest, 1918.*
- Veress, 1929–1937.: *Veress Endre: Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. I–XI. București. 1929–1937.*

Veress, 1944.: *Veress Endre: Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezései I–II. kötet. Kolozsvár, 1944.*